

súlyozom, hogy nem rendszerezésről, hanem anyagrendezésről van szó, ami tisztán az anyag áttekinthetőségét szolgálja. A másik, a kötet arányai ellen szóló véleménye erősen vitatható. Kodály előszava valóban világosan megjelölte a kötet célját. Ez a cél determinálta az anyag rendezését és terjedelmét. Mivel a kiadvány elsősorban és főleg a magyar közvéleménynek szól, a szokások kiveszése idején nem mulasztható el egyetlen zenei adat sem, amely népi életünk megvilágítását célozza.

Kiss Lajos

KOMLÓS ALADÁR : IRODALMI ELLENZÉKI MOZGALMAK A XIX. SZ.
MÁSODIK FELÉBEN

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. — Irodalomtörténeti Füzetek, 7. szám. 116 lap.)

1. Korábban Komlóst jelentékeny esszék jóhírű szerzőjeként ismertük, akinek munkáiban nemzedéke jellemvonásai közül sok rokonszenves szövdött össze szolid, széparányú egységbe. Teljessé érlelt íráskészség, az írnitadás önmagában tetszelgő Narcissus-kultusza nélkül, gondolatbőség, fegyelmezett ítéllettel mindig határok között tartva, intellektuel gögtől mentesen, belső feszültség, lírai átélés, élményt közlő szuggesztivitás, melyet tárgyszeretet, tárgyyszerűség és mértéktartó ízlés fogott tiszta formába, ötvözött szilárd anyaggá, s óvott túlzó eredetiségtől, ötletek és divatok kedvelésétől egyaránt.

A második világháború körül és után ereje javát irodalomtörténeti kutatásokra adta, sűrű egymásutánban bocsátva közre dolgozatait. Tanulmányaiiban egy-egy vitatott részletkérdést, vizsgált időszakának egy-egy jellemző korproblémáját világította meg példás tárgyismerettel; s emellett föltáratlan filológiai anyagot közölt, s kiadásokat készített elő. Igazi műfajának mégis a portrét rajzoló életrajz-monográfiát véli a tudományos köztudat. Most azonban összegző munkát, hogy manapság közkedvelt szóval éljünk: szintézist vállalt feladatául. A XIX. sz. második felének irodalmi ellenzéki mozgalmait foglalta össze a tárgyhoz képest rövid, alig hét éves tanulmányban. Ez a feladat kétségkívül nem volt könnyű.

2. A XIX. sz. második fele középhelyet foglal el a teljesen ismeretlen és az alaposan föltárt, földolgozott irodalomtörténeti korszakok között. Másfél-két évtizede ugyan még valóban ösmeretlen föld volt javarészt ez a terület is, azóta azonban egész tartományok, szigetek, szigetsoportok kerültek a korszak mappájára, mégis teljes térképével nem rendelkezünk mindmáig. Az összegzésre törekvő kutatónak ezekben a félig föltárt, irodalomtörténetileg ki nem alakult arculatú korszakokban kell a legtöbb nehézséggel megküzdenie. Össze nem csiszolt, ellentétes értelmű és értelmezésű adatok, vélemények konglomerátumából kell egységet alkotnia, ismeretlen, félig ismert és teljesen megvilágított tényektől, részletekből kell egyenletes folytonosságot teremtenie. S mindehhez itt, ebben az esetben ellenzékről, egy olyan korszak ellenzékéről van szó, amelyben az irodalomnak még az a fele sincs megnyugtatóan szintézisbe foglalva, amelynek ellentétes vetülete, ellentétes előjelű párja arnyékkénti kísérője ez az ellenzék.

Az egyik alapkérdés éppen itt rejlik. Nem Schlemil históriája ismétlődik-e itt, csakhogy fordítva, hiszen csak az arnyéket látjuk, de az arnyékvetőt nem. Márpedig az ellenzékiség fogalmának tartalma nagyon is történeti, évről-évre

változó, s változása az uralmon levő irányzat alakulásától elválaszthatatlan. Sikerülhetett-e ilyen körülmények között az ellenzéki mozgalmakat nem csupán kronológiai rendbe foglalni, hanem lényegüket értelmezni is.

3. Komlósnak az ellenzékről adott definíciója első pillanatra talán meg is hökkenti az olvasót. Az ellenzéknek ebben a korban, úgymond könyve első lapján, azok az írók alkotják, „akik ilyen vagy olyan okból kóbor farkasok módjára az irodalmi élet erdejében, mintegy a szabad ég alatt tanyáznak, s szegényen, kitagadottan, keserűen néznek a hivatalos pozíció napján sütkérező pályatársaik jól ellátott kis csoportjára”. Vajjon, nem túlságosan szűk s tág is-e egyúttal ez a meghatározás, s nem kitérés-e minden elvi szempontnak a fogantatás elöl? — kérhetőné aggódva valaki. Csakhogy, lehetséges-e ezeknek a majd félszázadra terjedő, nagyva is töredékes lehetű mozgalmaknak olyan definícióját adni, hogy az e mozgalmak minden egyes mozzanatára és ágára érvényes, vagy legalábbis elfogadható legyen, olyan definícióját, amelybe Zilahy Károly, Rákosi Jenő, Asbóth János ellenzékiisége csakúgy beleilleszthető, mint Bodnár Zsigmondé, Palágyi Lajosé vagy éppen Dengi Jánosé, Gáspár Imréné, Kaposi Józsefé? Hiszen még ugyanannak az íróknak ellenzékiisége is nem egyszer változtatta e korszakban időhaladtán nemcsak arculatát, de lényegét is.

Az irodalomtörténeti definíciókkal szemben támasztott követelményekben manapság gyakran találkozunk a természettudományos szemléletnek a szellemtudományok területére való jogtalan behatolásával, káros alkalmazásával. Már pedig az irodalomtörténeti definíciónak semmiképpen sem lehet a fizikai vagy a kémiai képlet, meghatározás ellenpárja. Egy mozgalom vagy éppen mozgalmak sorozata lényegének, mivoltának kérdésére nem a definícióknak, hanem a róluk, e mozgalmakról szóló műveknek kell pontos és kielégítő feleletet adniok.

Komlós könyve elején adott definíciójában e mozgalmak jelleméből egy olyan lényegi közös vonást ragadott meg, amelyhez e mozgalmak minden egyes mozzanata, jelensége és jellegzetessége szervesen kapcsolható úgy, hogy az összegző utolsó fejezetre az olvasó már e mozgalmak menetének és karakterének nemcsak leíró rajzát látja maga előtt, hanem értelmező elemzését is. Komlós egész módszerére jellemző az, hogy óvakodik a tételekből való kiindulástól, anyagát nem illuztrációként tekinti, a jelenségektől, a tényektől mintegy a szemünk előtt jut el a konkluziókig. Könyve nem egyszer (például a Figyelő, Palágyi Menyhért munkássága vagy a Magyar Szemle tárgyalásakor) nem is csupán ismert tények összegzője, hanem egyúttal anyagfőltáró adatközlés is.

4. A tanulmány tengelyében Gyulai személye, illetőleg a Gyulaihoz való viszony, még pontosabban a Gyulai-ellenesség kérdése áll. S most megint aggódva kérhetőné az elvek féltékeny őre, vajjon, nem kevés-e ez egy összegző tanulmány magvának, vajjon nem a pozitívizmus valamiféle földujulásáról van-e itt szó. Csakhogy a tanulmány tulajdonképpen nem is Gyulai személyének, mégcsak nem is Gyulai esztétikájának, elvrendszerének, hanem ezek irodalmi és közéleti funkciójának kérdését teszi forgató tengelyévé. Komlós irodalomtörténeti szemléletének egyik legjellemzőbb vonását funkcionálisnak nevezhetnénk, ha ezt a szót a filozófiai szaknyelv már másfajta jelentésre le nem foglalta volna.

Ez a funkció alapján, ez a betöltött történeti szerep alapján történő ítékezés segíti elő, hogy ezeknek az ellenzéki mozgalmaknak sokszor emleget-

tett, sőt hánytorgatott alapellentmondása megnyugtató magyarázatot és ezzel föloldást nyerjen a tanulmányban. Ez az ellentmondás abban rejlik, hogy ezek az ellenzéki csoportok jogosan, sőt többségükben helyesen és igazságosan bírálták ugyan Gyulai szerepét, tevékenységének szándékaitól független objektív következményeit, de azok az esztétikai elvek, azok a cikkekiből kikövetkeztethető elvrendszerek, amelyeket Gyulai esztétikájával szembeállítottak, legtöbbször alulmaradnak nemcsak tisztázottság, következetesség és teljesség tekintetében, hanem az irodalom lényegi kérdéseinek, társadalmi, nemzeti, történeti szerepe és meghatározottsága kérdésének megítélésében is. Ha valaki elvontan, keletkezésük és föladatuk problémáival mitsem törődve, mint egy eszmelaboratóriumi üvegbura alatt, az irodalmi progresszió valamiféle platóni ösképéhez mérve hasonlítgatná össze a két tábor elveit, a haladóbb jelzőt föltétlenül Gyulainak s követőinek juttatná.

Komlós, úgy tűnik, nemcsak az ellenzék szerepét érti mélyen, hanem, ennek előfeltételeként, Gyulaiét is, vagyis — előbbi parabolánkhoz visszatérve — nem ismétlődött meg Schlemil fordított históriája, az árnyékvetőt is látjuk a tanulmányban, nem csak az árnyékot. Külön fejezet rajzolja meg, természetesen a tanulmány nézőpontjából ugyan, de rendkívül sokrétűen és mély igazságszeretettel a népnemzeti iskola kánonjainak legfőbb szerzőjét és őrét.

Gyulai esztétikai elvei az ötvenes években Kemény és Arany mellett, és nem kis mértékben az ő hatásukra, alakultak ki. Ekkor ezeknek az elveknek, mint általánosításoknak, konkrét tartalma nagyrészt azonos volt az egységes egész nemzetnek az irodalomban kifejeződő törekvéseivel. A hatvanas években azonban, bár a szavak, a megfogalmazások és az elvek szavai, jórészt továbbra is azonosak maradtak, konkrét tartalmuk, koruknak szóló jelentésük egyre inkább csak egy osztálynak, az uralkodó osztály egy rétegének az irodalomban megnyilatkozó törekvéseit fejezte ki. Az egyes osztályok érdekei ugyanis egyre határozottabban váltak el egymástól ezidőre, s az érdekeknek ez az elválása mennél inkább az érdekeknek a szembekerülésévé lett, annál nagyobb mértékben erősödött Gyulai elvrendszerének verbális volta, s ennek az elvrendszernek jelentése, hivatása most immár egyre inkább az uralkodó osztály nemesi rétegeinek az irodalom síkján történő érdekvédelmére szűkült.

A nyolcvanas évekre ez a verbális jelleg és ez a védekező funkció már teljesen eluralkodott a hivatalos irodalom esztétikájában. A nemzeti jelleg általában helyes elvét például továbbra is fölntartották, sőt nagyon is hangoztatták, ámde a nemzetinek még az ötvenes években kialakult fogalmát, a fogalom ekkori tartalmát nem voltak hajlandók bővíteni, s így a városi-polgári irodalom eleve kívül rekedt azon. S a példákat erre a verbális, defenzív jellegre bőven szaporíthatnánk az irodalom bármely területéről, a verszánéről csakúgy, mint a műfajelmélet vagy a tragikum-felfogás területéről. Ez utóbbiról szólva például elég talán itt arra a jellemző folyamatra utalni, mint alakított Gyulai, — mint hinni szokás, — nagyrészt Kemény s Arany (állítólagos) tragikumszemléletéből kánonokat, sőt dogmákat, s még inkább arra, mint magyarázta ezeket tovább a fennálló társadalmi rend védelmére Beóthy. Komlós világosan kifejtette azt az összefüggést, amelyet az ellenzéki mozgalmak legmélyebbre látó eszmélkedői — Asbóth, György Aladár, Palágyi Menyhért s mindenekelőtt Komjáthy — is megpendítettek már, azt az összefüggést tudniillik, amely Tisza politikájának s Gyulai irodalomirányításának szerepe, feladata között fölállott. Az előbbi demokratikus parlamentarizmus,

az utóbbi egységes egész nemzeti irodalom és népies realista szemlélet látszata mögött egy osztály uralmát rejtette.

5. Gyulai irodalomirányító funkciójának tisztázása, mintegy párhuzamosan, kettősfényű lámpából, megvilágította azt a funkciót is, amelyet az ellenzék ebben a századharomadban betöltött vagy betölthetett volna. A tanulmány szemléletének és módszerének helyes volta, reális értéke mellett talán az tesz leghathatósabban tanuságot, hogy benne, oly sok ingadozás, oly sok értékelés és értéksökkentés után az ellenzéki mozgalmak képviselői közül kiki tehetségének, erkölcsi rangjának, főképpen betöltött szerepének megfelelően az őt megillető s a kor kutatóját is megnyugtató helyhez jutott.

Komlós nem félt illúziók szertefoszlásától, akár a falakon belül, akár kívül szülték és nevelgették is nagyra azokat. Zilahy Károlynak szokatlan mértékben fölnagyított szerepe, s szinte a patetikus dagály magasságaiba emelt zseni-volta meglehetősen megcsökkent, megapadt itt. Érthető ez, hiszen az utolsó évtizedek konstrukcióiban neki szánt szerep történeti lehetősége az ő tevékenységének esztendeiben még létre sem jött. Gyulai elvrendszere ezidőben még tartalmában és funkciójában is a nemzeti törekvések igazi kifejezője volt, s Zilahy polémiái nem túlságosan sok és jelentős korrekciót és bővítést szolgáltattak ehhez az elvrendszerhez. Hasonlóképpen Tolnai is jónéhány grádussal lejjebb foglalta el helyét annál, mint ahol azt az őskereső lelkesedés megérthető, de semmiképpen sem jogosítható túlzással csak nemrégiben is számára kijelölte.

S ugyanakkor a dolgozatban néhány olyan érdemes író, irodalmár, irodalomközéleti egyéniség tevékenységének számbavétele is megtörtént, akikről nevükön túl, nagyon is méltánytalan módon, terjedelmes irodalomtörténetekben sem találunk szinte semmit. Említhetnénk példának a merész-logikájú, szocialistabarát György Aladár vagy a keményzsigmondian európai műveltségű és látókörű Asbóth János nevét.

S az ellenzékiekén kívül a hivatalos irodalom képviselőinek portréja is gazdagodott egy-egy ecsetvonással, egyeseké, mint például Kemény Zsigmondé, valamivel melegebb fényt, másoké, mint például Arany Lászlóé, egy kevés ridegebb árnyalatot kapott. Mert hiszen nyilvánvalóan mégsem egészen közömbös tény az, hogy Kemény elvbarátai mögött és azok ellenére emberséggel, sztoikus fölülemeléssel és méltányossággal veti latba erejét Vajdának a Kisfaludy Társaságba való választásáért, jóllehet neki csakugyan lett volna oka sértődöttségre a jelölttel szemben, Arany László viszont, számunkra ma már szinte érthetetlen módon, hideg elszántsággal fog össze Gyulaival a választás sikere ellen.

Az ellenzéki mozgalmak közül a tanulmány a legerősebb hangsúlyt a nyolcvanas évek ellenzékeire, a Reviczky, Komjáthy és a Palágyiak körül kialakulóra veti. Joggal, hiszen Gyulai irodalomirányító szerepének diktatórikus volta, esztétikájának verbális, defenzív jellege ekkorra vált teljessé és ezzel együtt ekkorra érlelődött meg egy ellene indítandó frontális támadásnak nemcsak a vágya, hanem valamelyes lehetősége is. (Például a Koszorú utolsó évfolyamaiban, az Új Nemzedékben). A támadás, természetesen, még most nem, csak a Hét, illetőleg a Nyugat idejére hozhatott győzelmet.

A tanulmány egyik legerdekesebb fejezete a Gyulai bukásáról és a bukást követő új népszerűségéről szóló. A pszichológus, az irodalom-szociológus bizonyosan nagy figyelemmel, sőt egyetértéssel olvassa majd, az irodalomtörténész

azonban, ha eddig nem fogalmazta meg, nem summázta ellenvetéseit a tanulmánnyal szemben, ennél a fejezetnél feltétlenül megteszi. Miről van tehát szó?

6. Arról, hogy a tanulmány szemléleti és módszertani alapelvét, illetőleg alaptételét nem alkalmazza mindig kellő következetességgel, teljességgel és dialektikával. Így aztán Gyulai nem egyszer, s nem is a legkevésbé fontos pontokon csupán, mint egyedi írói jelenség s nem, mint egy társadalmi-irodalmi funkció hordozója áll a tanulmány középpontjában. Ennek következtében ez a centrum nem is bírja mindazokat a jelenségeket, problémákat magához asszociálni, amelyek pedig feltétlenül ebbe a kérdéskörbe tartoznak. Azok az írók például, akik támadásaikat, hogy úgy mondjuk, nem expressis verbis Gyulai ellen irányították, hanem az ellen a funkció és az ellen az elvrendszer ellen, amelynek ő a megtestesítője, nem egyszer kimaradtak vagy nem kaptak kellő helyet és súlyt a tanulmányban. Nem kétséges például, hogy azoknak az esztétikai, irodalomelméleti elveknek, amelyeket Toldy István műveinek, mindenekelőtt az Anatole-nak szereplői fejtegetnek, finomra fent polemikus éle Gyulai esztétikája ellen szól. Mégis Toldy egészen kimaradt a tanulmányból. Pedig nem is magános támadó volt ő sem. Legszorosabb baráti köréhez, részint elvbarátaihoz csupa olyanok tartoztak, akik maguk is Gyulai-ellenesek voltak, s irodalmi és elméleti munkáik vagy megjegyzéseik egyaránt a népnemzetivel való elégedetlenségről tesznek tanúságot. Elég talán Rákosi Jenőre, Asbóth Jánosra, a fiatal Ábrányi Fmilre, Kaas Ivorra, Dóczy Lajosra utalnunk.

Más oldalról mutatja a könyv e gyengéjét Asbóth János esete. Róla ugyan több ízben szól a tanulmány, bizonyító idézeteket is vesz tőle, de ennek ellenére még a töredékét is aligha kapta meg annak az elemző figyelemnek, amelyre pedig éppen ebben a tanulmányban feltétlenül számot tarthatna. Nemesak azért, mert a maga korának irodalmi irányaihoz oly mély értéssel szólott hozzá, mint ahogy az élő irodalom kérdéseire a magyar kritika történetében Kemény Zsigmond, Erdélyi János és Németh László között vajmi kevesen szólottak, hanem mert olyan velőbe és vesébe ható íróniával és éleslátással ebben a korban szinte senki sem mutatott rá a hivatalos irodalom propagálta népiesség életképtelen, magát túlélő, jövőtlen voltára, mint ahogy ő Beóthyról szóló nagyszerű tanulmányában. Igaz, ő sem Gyulairól szól. De éppen ez a nagyszerű tanulmányában. A növendék kétségtelen tehetsége ellenére is gyengén sikerült kísérletein át mutatja meg, hogy a mester esztétikája mit, milyen irodalmat képes már csak földajkálni. Mert hiszen amit Asbóth Beóthyról, „a megkésett esemeteről” mond, az elvi lényegét illetően szinte változatlanul igaz Lévayra éppen úgy, mint Jakab Ödönre, Vargha Gyulára vagy a népnemzeti valamennyi epigonjára.

Egyáltalán: a tanulmány látóhatárát nem egyszer összeszűkíti, gondolatnak, kérdéskijelöléseinek társító erejét megbéklyózza az a tény, hogy a Gyulai szövetségesei, küzdőtársai és neveltjei ellen intézett támadásokra meglehetősen kevés figyelmet fordít, márpedig a hetvenes évek végétől egyre hevesebbek ezek a támadások, nem egyszer hevesebbek, mint maguk a Gyulai ellen intézettek. Irmei például a Koszorúban Arany Lászlónak még író voltát is kétségbevonta, s ismeretes Reviczky kegyetlen hadbaszállása Szász Károly ellen.

S bizonyosan érdemes lett volna nemcsak Gyulainál, hanem, úgy lehet, még Gyulai körénél is távolabb tekinteni, hiszen — dicséretükre legyen mondva — a nyolcvanas évek ellenzéki jei nem csupán az Akadémiával szemben voltak ellenzékiek, hanem mindenkivel, akiről úgy vélték, hogy nem áll eléggé vilá-

gosan az igazság és a szegények oldalán. Nagyon tanulságos például az a maró kritika, amelyben a fiatal Palágyi Menyhért a Mese a varrógépről megjelenésekor a népszerűsége útján éppen induló Kiss Józsefet az Irodalmi Lapokban azért leckézteti, mert szociális bátortalanságát, művészi gyengeségét szentimentalizmus mögé rejti. S a másik „sikeres”, Csiky is meg-megkapja a maga kardvágásait, különösen. — hogy a Koszorú fordulatával éljünk, — „a Gergely-napi aranyak” osztása alalmán.

Ezeknek a problémáknak a fölvétele, az ellenzéknek Gyulai táborán kívül még más írőkkal, csoportokkal való szembesítése, kétségkívül könnyen vezethetett volna az ellenzékiség jelentésének túlzott, elhígító kiterjesztésére. Nagyon is megokolt volt tehát Komlós óvatossága; rövid utalás azonban a kérdésekre talán mégis hasznos lehetett volna, mert kívülrekesztésük viszont az oppozíció fogalmának mintha talán túlzott összeszűkítésével, formálissá válásával fenyegetne.

Mindenekelőtt azonban a dezinált utód, Beöthy szerepe kérdésének rajzát szerettük volna a tanulmányban megtalálni, ha mindjárt csak vázlatos rajzát is. Mert hiszen, ha a Komjáthy fölállította Tisza Kálmán — Gyulai párhuzamot nem is folytathatjuk erőszakos sémazserkesztés nélkül egy Tisza István — Beöthy párhuzammal, az mégis kétségtelen, hogy az uralkodó osztályok irodalmi érdekvédelmét elsősorban ő (és Rákosi Jenő) vette át. A tanulmány mintha csakugyan megfeledezett volna alapelvéről, jóllehet az a funkció, amelyet Gyulai betöltött, az agg kritikus visszavonulásával, nyilvánvalóan nem szűnt meg, csak átalakult és gazdát cserélt. S Komlós tudja legjobban, mint igyekezett Beöthy a polgári tendenciájú, a városi színezetű irodalmat, Komjáthy és Reviczky költészetét a kozmopolitizmus, nemzetietlenség és magyartalanság vádjával diszkreditálni.

Annál inkább sajnáljuk Beöthy problémájának kívülrekedését, mivel annak tárgyalása bizonyosan felszínre hozta volna a századvégi irodalom, illetőleg kritika egyik — ha szabad úgy mondanunk — legizgalmasabb kérdését, annak a — járatos és kedvelt, s ez esetben nagyon is túlzó szóval élve — „lázadásnak” a kérdését, amelyet a hivatalos irodalom gypűin belül Péterfy kísérelt meg. Hogy Péterfy filozófiai érdeklődésével, világirodalmi tájékozottságával, alanyias impresszionabilitásával, kesernyés szkepszisével kiűt a népnemzeti iskolából, ez a vélekedés az irodalomtörténeti köztudatban eléggé általános. Sőt hallhatni, s mind gyakrabban hallhatni azt a véleményt is, hogy ő valójában közelebb állott az ellenzékiek mentalitásához, mint a hivatalos irodalomhoz. NÉMETH LÁSZLÓ félig-meddig már át is vitte az ellenzék táborába, együtt említve őt Zilahyval, Asbóthtal, Komjáthyval, Reviczkyvel a Nyugat elődei-nek sorában. Joggal-e, nem feladatunk eldönteni, de legyen szabad az irodalomtörténetírásunktól mindmáig igazában számba nem vett tragikum-tanulmányára utalnunk, amelynek vallomása tán nem oly lüktető fájdalomú, nem oly rejthetetlenül alanyi, mint a Keményről szóló, de filozófiai okfejtése mögött semmivel sem kevésbé személyes és jellemző, mint azé. S ez a filozófiai okfejtés nem valamiféle mélyebb árnyalása vagy egyéni variálása a hivatalos irodalom felfogásának a tragikum eredetét, a költői igazságszolgáltatást és az irodalom hivatását illetően, hanem teljes szakítás, sőt szembefordulás azzal. Keletkezése után nyomban föl is hangozott a táboron belüliek figyelmeztetése s ő lemondott talán valamennyi közt legmélyebb s legezektább tanulmányának közléséről, s mintegy helyette, megírta az ő sainte-beuveien világos, kétértelmű magyarázkodástól mindig tartózkodó életművéhez képest majdnem zavaros-

nak mondható dolgozatát a költői igazságszolgáltatásról, valahogy úgy, hogy az áldozattá vált, vagy inkább áldozatul esett nektárból is maradjon valami és az istenek is elégedettek legyenek. Mindazonáltal ANGYAL DAVID még más fél évtized múltán is, a háromkötetes kiadás bevezetőjében, nagy ügyvel-hajjal magyarázta s mentegette Péterfynek ezt az eltévedését.

Mindez természetesen nem jelenti azt, mintha Péterfyt csakugyan, forma szerint is, az ellenzékiek sorában akarnánk ezután számontartani; a kor irodalmának kérdéseit nagyobbreszt, a hivatalos irodalom és az ellenzék vitájának problémáit pedig szinte kivétel nélkül kikerülte ugyan, de azáltal, hogy tanulmányai javarészt a Budapesti Szemlében jelentek meg, hogy a kor irodalmi közvélekedésében Gyulai pártfogoltjának számított, hogy tartózkodott az akadémiai csoport tagjainak bírálatától, sőt irántuk, — ha nagyon diplomatikusan is, mint pl. Lévay-kritikájában, — egy-két elismerő gesztusra is hajlandó volt, egyszóval: tehetségének súlyával, felfogásbeli különbségei ellenére is, feltétlenül Gyulai táborát erősítette az irodalmi élet mozgásában. Éppen ezért ennek a kérdésnek a kifejtését és megoldását éppenséggel nincs sem szándékunk, sem okunk s jogunk Komlós tanulmányától számonkérni; ha ezt tennénk, féltő, hogy az ellenzékiesség fogalmát tartalmatlanná bővítenénk. Csupán utalni kívántunk erre a bizonytal nem jelentőség nélküli problémára, amelynek megoldása nagyban hozzájárulhat, egyebek közt, annak a világnézeti magatartásnak, annak az életérzésnek a megvilágításához is, amely az ellenzék többi tagjára is oly jellemző, s ugyanakkor egyáltalán nem sajátja a hivatalos irodalom képviselőinek. A tanulmányban inkább csak a probléma fölvetését, mintegy „virtuális” jelenlétét szerettük volna látni.

7. Mert éppen itt, ezen a ponton, a Péterfyt és ellenzéki kortársait rokonító s különböztető eszmélkedés alkalmán válik konkrétta, megfogalmazhatóvá az a hiányérzet, amely a tanulmány folyamán többször fölbukkan az olvasóban, amely egytestvér a könyv előbb tárgyalt gyengítő vonásával, s amely mögött tán nem is lényegtelen kérdés rejtőzik. Az ellenzék alakjai a tanulmányban némiképp úgy állnak a hivatalos irodalommal szemben, mint egyes barokk oltárok két oldalán elhelyezett szentek szobrai: egymásnak fordult felük remekül kidolgozva, aranyozva, a másik, a fal felé fordult felük azonban megmunkálatlan avagy éppen hiányzik. Azt kitűnő tömörségű összegzéseken, idézetválogatásokon át mindvégig jól látjuk a tanulmányban, mit vetettek az egyes ellenzéki csoportok Gyulai szemére, de az a kérdés meglehetősen kimunkálatlan vagy nem egyszer majdnem hiányzik a tanulmányból, hogy milyen filozófiai elvek, rendszerek alapján, segítségével kísérelték hitelét venni Gyulai elvrendszerének, mit állítottak vele szembe és helyébe, mi adta támadásaik filozófiai hátterét. Bizonyosan nem közömbös kérdés ez a mozgalmak megítélésénél, sikertelenségük magyarázatának egyik kulcsa lehet itt, különösen, ha meggondoljuk, hogy ritkán találkozunk irodalmunk történetében oly intenzív filozófiai érdeklődéssel, mint éppen ennek az ellenzéknek néhány képviselőjénél.

Ezt a hiányt azonban semmiképpen sem róhatjuk föl Komlósnak. Hiszen egy-egy összegző munka rendszerint a már föltárt anyagra támaszkodik, s az ez esetben vajmi kevés volt; s meg kell azonban állapítani, hogy Komlós ezen a téren is jóval túlment a már meglévő anyag pusztá összegzésén, maga is sok új adalékot szolgáltatott ebben a vonatkozásban is. A kutatás itt azonban még csakugyan nagyon is a kezdeti stádiumában van és az erőszakolt konstrukciók vagy éppen „előre gyártott” sémák veszélye itt valóban rendkívüli. Mégis hadd

utaljunk egy fontos, úgy lehet, az ellenzékiek túlnyomó többségénél közös jellegzetességre.

Az ellenzékiek közül legtöbben valamely Hegel utáni vagy éppen Hegel-ellenes filozófiai rendszerhez kapcsolódtak. Asbóth történetiszemléletében ugyan sok volt még a hegeli elem, de az elhatározó befolyást mégis az ifjabb Mill gyakorolta rá, bár Schopenhauer és Hartmann alapos ismerete sem maradt rá hatástalan. Bodnár maga szólott a Havi Szemlében Hartmannról, mint egyik legfontosabb filozófiai élményéről, többször hivatkozott Langéra és Spencer olvasása is érezhető nyomot hagyott gondolkodásán. Reviczkynek Schopenhauerhoz való kapcsolata közismert és az is, hogy Komjáthy is az ő filozófiájától indult el, hogy később a gnózis, Carlyle és Nietzsche tanai iránt mutasson érzékenységet. Irmei Gobineauról írt, dicsérte őt a Koszorúban, Palágyi Menyhért pedig kezdetben inkább a szociáldarvinizmussal mutatott ugyan rokonságot, de már a nyolcvanas években s még inkább a kilencvenesekben erősen az ún. természetfilozófia befolyása alá került.

Az ellenzék tehát, — ez a kettős, író-filozófus névsor (amelynek összeállítása inkább csak tapogatózás, semmint tényyszerű, már teljesen igazolt állítás) erről látszik tanúskodni — mindenekelőtt az idealista bölcelet szubjektív válfajai iránt mutatott érdeklődés, és tagjai közül nem a legjelentéktelenebbek viseltettek különös érzékenységgel a voluntarisztikus irányzatok iránt. Ez kétségtelen tény, ha az egyes nevek összekapcsolását nem is teljesen így igazolja majd a részletes vizsgálat. Ha már most ezt a tényt mi is Komlósnak helyes, a funkció szerint mérő alapelve segítségével ítéljük meg, alighanem olyanféle — ily rövid elmefuttatásban ugyan bizonyosan meglehetősen sémaszerűnek látszó — konklúzióhoz juthatnánk, hogy az ellenzék gyengeségének egyik forrása éppen ezeknek az irányzatoknak a recepciójában rejlett. Lázadáshoz ösztönzést, fegyvert adhattak ezek az irányzatok s egy-egy értékes elemet is a továbbjutásra, de egy a Gyulaiénál haladóbb elvrendszer kialakításához vajmi keveset. Az irodalmi ellenzék Komlós által megnyugtatóan magyarázott és föloldott alapellentmondásának, a szándék és az elvek, a funkció és az elvek ellentmondásának egyik fő forrásvidékét alighanem ezen a területen kell a további kutatásnak keresnie.

8. Az essayíró és a filológus munkája között bizonyos ellentétes jelleget sejt az irodalmi közvélekedés és többnyire a két műfaj művelői is valamelyes bizalmatlansággal szoktak egymás művére tekinteni. Pedig alig van szerencsésebb ötvözet mint e két értekező válfaj jóarányú társulása. Komlós eddigi munkáiban, főképpen protrészerű életrajzmonográfiáiban, mindenekelőtt pedig Reviczky-jében, szép példáit láttuk ennek a társulásnak. Mostani könyve esik azonban műfaját tekintve, legtávolabb eddigi munkáitól. A filológiai dolgozat stílusjegyeinek aránya ebben jóval nagyobb is, mint volt azokban. Mégis megtartott most is annyit az esszé sajátságaiból, amennyi megóvjá munkáját a filológiát mindig kísértő szárazságtól és szürkeségtől. Nemesak átértette, átlátta ugyanis e harmadfél évtized irodalmi életét, mint problémák szövevényét, hanem át is élte, mint élő, emberi sorsokból növekvő, emberi sorsokat kibontakoztató s emberi sorsokat elbuktató történeti organizmust, helyzetet, állapotot. Stílusának személyességét, belső hevét és érzelmi részesességét ez az élmény magyarázza, mint ahogy ez magyarázza azt a majdnem szépirói hangütést is, amely az egész munkán filológiai jellege ellenére is, áthallik.

Így lép a teljes művön átvitt, ha tán nem is mindig következetesen és nem is mindig eléggé széleskörűen átvitt, alapelv által biztosított szigorú

gondolati egység mellé a stílus zárt, következetes egysége, hogy fokozza és teljessé tegye annak hitelét. A korszak kutatója nem is térhet ki e hitelesség elismerése elől, bár azt, természetesen, tudja, hogy az ellenzék kérdése ezzel az összegezéssel nem zárult le végképp. Ám az bizonyos, hogy a kérdés további kutatói ezt a tanulmányt kézikönyvként forgatják majd és egy újabb összegzés csak belőle indulhat ki és csak reá épülhet, sőt elvi alapvetését is bizonyosan meg kell tartania. S ez egy irodalomtörténeti munkának alighanem legszebb dicsérete.

Németh G. Béla

KOMLÓS ALADÁR: TEGNAP ÉS MA

(Bp. 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó. 357 l.)

A két világháború közötti korszak irodalmi köztudata Komlós Aladárban a költő és a regényíró mellett elsősorban a nagy kultúrájú, biztos ítéletű kritikust és esztétát (többek között az új magyar líra szintetikus értékelését legelőször megkísérlő mű szerzőjét) becsülte. Újabban viszont, Vajda Jánosról szóló könyve, Reviczkyről írt kismonográfiája, az 1867 utáni irodalmi ellenzékiességgel foglalkozó úttörő tanulmánya és több más munkája révén inkább mint a magyar irodalomtörténetnek és különösen a századvég irodalmának egyik legtermékenyebb és legszerencsésebb kutatóját ismerjük és tiszteljük őt. Korántsem lenne helyes ebben a bizonyosfokú irányváltoztatásban a mától való elfordulást látni. Komlóst éppenséggel nem valami öncélú filológusi becsvágy készítette az említett stúdiumokra; ő a XX. század problémáiból kiindulva, a modern magyar irodalom előzményeit, forrásvidékét kutatva jutott el az 1849 utáni korszak irodalmához. Cseppet sem meglepő tehát, hogy új tanulmánykötetében, amely 1945 óta írt cikkeinek és tanulmányainak egy részét tartalmazza, a szorosabban irodalomtörténeti tárgyú dolgozatok mellett az élő irodalom kérdéseivel foglalkozó cikkeket is találunk. Az egyes írások jellegükre, terjedelmükre és értékükre nézve elég eltérőek; a kötet egységét Komlós szemléletének és módszerének sajátos vonásai teremtik meg.

Ami e tanulmányok olvasásakor nyomban szemünkbe tűnik, az minde- nek előtt szerzőjük hatalmas tárgyi tudása, rendkívül széleskörű anyagisme- rete. Komlós fölényes biztonsággal mozog anyagában. Figyelme az elsődleges kutatási területétől választott korszak irodalmának legkisebb, látszólag telje- sen jelentéktelen mozzanataira is kiterjed — s ezek az apró, mellékesnek tűnő adalékok a tőle felismert összefüggések fényénél nem egyszer nagyonis fonto- sakká és érdekessé válnak. Komlós eredményei az utolsó száz év magyar irodalomtörténetének nem egy kérdését helyezték az eddigétől eltérő megvilá- gításba; s ezek az újszerű beállítások Komlós igazán sikerült írásaiban éppen azért nem hatnak pusztán tetszetős, rögtönzészzerű ötleteknek, mert érvényü- ket a szerző adatok hosszú sorával tudja dokumentálni. Egyik, különösen tanulságos dolgozata pl. azzal a vitával foglalkozik, amely az ún. „irodalmi kozmopolitizmus” kérdéséről a múlt század 70-es, 80-as éveiben lezajlott. Komlós nagyszámú egykori megnyilatkozásra támaszkodva bizonyítja be, hogy a „nemzeti” és a „kozmpolita” álláspont jelmezeiben voltaképpen az irodalmi Deák-pártnak és a nagyvárosi értelmiségi irodalomnak harca folyt. A „kozmpolitizmus” jelszava ekkoriban sajátos, a szó azóta kialakult